

Ще раз про проблему легітимації приватної власності у православ'ї

Анотація

Стаття продовжує дискусію про особливості легітимації приватної власності у православ'ї. У статті наведено аргументи в доцільності історичного екскурсу щодо церковних догматів стосовно приватної власності у східному і західному християнстві. У західному християнстві завдяки дискусіям середньовічних теологів та енциклікам римських пап проблема захисту і недоторканості приватної власності набула нормативного характеру. Натомість у православ'ї питання власності актуалізувалося завдяки співпраці церкви з великими власниками, тому й не набуло необхідних етичних аспектів у суспільній свідомості. Автор наголошує проблематичність застосування експланаторно-аналітичної парадигми у вивченні релігійних чинників легітимації приватної власності, оскільки феномен легітимації має несталий, мінливий характер.

Ключові слова: *православ'я, легітимація, приватна власність, власники*

Дискусії у науковій спільноті є запорукою підтримки належного рівня соціологічних досліджень, що становить важливу передумову верифікованості та зростання наукового знання. Змагальність теоретичних поглядів та інтерпретацій, полеміка щодо застосування методичних і методологічних підходів формує високу соціологічну культуру та спонукає науковців до більшої відповідальності при написанні статей. На жаль, в українській соціології такий жанр є рідкісним. Ті відгуки на наукові праці, які з'являються на сторінках фахових видань, переважно констатують зміст цих праць і зазвичай містять доброзичливі побажання. Бракує критичних наукових дис-

кусій з подальшим пропонуванням свого бачення розв'язання проблеми. Приємною несподіванкою стала увага М.Гацкова до моєї статті "Особливості легітимації приватної власності у православ'ї" [Рахманов, 2010]. Автор не тільки висловлює критичне ставлення до застосування історичного екскурсу щодо суперечливого характеру православних догматів стосовно приватної власності, а й викладає експланаторно-аналітичну схему пояснення макрофеноменів через мікрорівень у вигляді "ванни Коулмена" [Гацков, 2011].

Феномен легітимності певного об'єкта визначається як суб'єктивно усвідомлена його правомірність, законність чи прийнятність на різних підгрунтях — культурних, релігійних, соціально-економічних, політичних, правових тощо. За умов певної історичної ситуації легітимність об'єкта формується на якихось першочергових підставах. Нормативно-правове упорядкування існування приватної власності в античні та середньовічні часи базувалося переважно на релігійних тлумаченнях, оскільки антична й середньовічна людина у своїх морально-етичних переконаннях керувалася певною релігійною системою вірувань. За часів розвитку капіталістичних відносин, модернізації та поширення серед населення писемності нормативна система розширилася, і крім релігійних настанов почали набувати поширення філософські та раціонально-критичні тлумачення інституту приватної власності. У процесі цього розширення релігійні підвалини існування приватної власності звужилися. За часів модерну дедалі більшого значення набували політичні та економічні чинники легітимації приватної власності. Тому, аналізуючи проблему легітимації приватної власності у православ'ї, слід мати на увазі, що за сучасних умов релігійний чинник є лише одним із відомих чинників. До того ж релігійні приписи щодо різних соціальних феноменів сповідує переважно невелика частина сучасних суспільств. Беручи до уваги той факт, що території пострадянських суспільств тривалий час перебували під владою, яка тотально знищувала будь-які прояви релігійності в соціалізації населення, можна припустити, що відродження інституту релігії триватиме довгий час. Відтак, передчасно вважати релігійні догмати, в даному разі православні, визначальними у ставленні людей до приватної власності та верстви, яка нею володіє.

Звертаючи увагу на адаптацію православної ідеології та її інститутів до суспільної реальності, М.Гацков вимагає висновку про спрямованість причинно-наслідкового зв'язку між церковними догматами й соціальними відносинами, вказуючи на суперечність між процитованим твердженням В.Смакоти, що православна етика не заклала духовних засад для створення людини буржуазного типу, і тезою, що основні православні догмати довго не могли адаптуватися до конкретної історичної епохи. Але ж відповідні висновки можна знайти і щодо інших релігійних конфесій. Зокрема, можна знайти емпіричні підтвердження тези Вебера про зумовленість успішної економічної поведінки віросповіданням, так само як і безліч емпіричних спростувань цієї тези. П.Бергер виявив, що веберівські теорії певною мірою дістають втілення в Латинській Америці, де протестантська меншість, особливо п'ятидесятники, успішніша за католицьку більшість [Berger, 1999]. В Африці індивідуалістське протестантське вчення, у якому Бог схвалює

фінансовий успіх, є популярнішим серед успішних людей, ніж акцент католиків на “звільненні” бідних як класу. Південні корейці (як у своїй країні, так і ті, що мігрували до США) часто переходять від буддизму до протестантизму, коли досягають економічного успіху [Зв’язки Господні, 2011]. Водночас сучасні дослідження свідчать, що віра може лише частково визначати економічну поведінку. Зокрема, виявлено, що у сучасній Німеччині економічний успіх частіше визначає освіта, ніж релігійна належність: якщо протестанти й католики здобували однакову освіту, то й досягали однакових успіхів [Becker, Woessmann, 2009]. Подібним чином можна спростувати зв’язок сучасних економічних проблем Греції з православним віросповіданням її населення. Зокрема, американці грецького походження, які сповідують православ’я, є достатньо успішними в бізнесі [Зв’язки Господні, 2011]. Очевидно, що відповідь криється в інституціях, завдяки яким легше досягти економічного процвітання.

Не згоден із твердженням Гацкова, що “нагадування деяких історичних фактів і відтворення елементів теологічного дискурсу анітрохи не проливають світло на механізми суспільних змін, що цікавлять соціологію” [Гацков, 2011: с. 152]. Розгляд проблеми приватної власності у православ’ї як у розрізі самих православних догм, так і в розрізі відносин православної церкви із суб’єктами приватної власності (великими власниками) дає змогу простежити особливість впливу соціальних практик на, здавалося б, непорушні нормативні перешкоди на шляху розвитку ринкових відносин на територіях, де поширилося православ’я. Саме під впливом часу вибіркоче трактування православних догматів церковниками та філософами дало змогу безболісно поєднати відсутність традицій правового забезпечення існування приватної власності із діяльністю власників приватного капіталу через співпрацю з церквою.

Вибіркове тлумачення релігійних догм притаманне не лише православію. Відомо, що закони передавання спадку в ісламській родині гальмували економічний розвиток, оскільки за їхньої чинності було важче накопичити багатство. Однак останнім часом дослідження виявили, що за певних умов існує сильний позитивний зв’язок між ісламською побожністю і капіталістичним успіхом. Зокрема, Т.Куран установив, що побожні бізнесмени із Центральної Туреччини, які з використанням релігійних мереж нагромаджують капітал і розширюють бізнес, апелюють до уривків із Корану, які обстоюють чесну торгівлю [Kuran, 2004]. Утім, в останньому дослідженні Т.Куран аналізує економічні успіхи бізнесменів Індії впродовж останніх 200 років, де представники різних вір досі живуть за відмінними родинними законами. Він вважає, що більші успіхи бізнесменів, які сповідують індуїзм, порівняно з бізнесменами-мусульманами пояснюються соціальними практиками, які дають змогу досягти родинного багатства. Внаслідок того, що іслам вимагає розділяти спадщину між далекими родичами, капітал бізнесменів розпорошується. Економічний розвиток ісламського світу, на думку Курана, гальмують інститути на кшталт *вакуфу* — своєрідного ісламського благодійного фонду, завдяки якому створюються робочі місця для своїх родичів [Kuran, Singh, 2010]. Таким чином, віросповідання, що базуються на єдиних догматах, можуть достатньо гнучко реагувати на нові економічні об-

ставини, однак економічні інститути, які ґрунтуються на релігії, змінюються повільніше, ніж релігійна догма.

Справді, православні догмати щодо багатства і приватної власності в цілому були непорушними до ХІХ століття, однак це не означає, що всі вони у повному вигляді застосовувалися при владнанні конкретної життєвої ситуації. Натомість теза про відсутність у православ'ї стимулів формування буржуазної свідомості зовсім не співвідноситься з твердженням про дезадаптивність православних догматів, оскільки йдеться про два цілком відмінні соціальні феномени — спосіб економічного мислення та реакцію релігійного інституту на динаміку соціальних відносин. Зрозуміло, що на відміну від католицької церкви, яка була самостійним соціальним інститутом і змушена була враховувати практичні аспекти людського життя, православна церква з огляду на своє підпорядкування монархам могла ухилятися від багатьох актуальних проблем, в тому числі й від проблеми існування приватної власності. Саме історичний екскурс допомагає нам збагнути, як реагували східна та західна християнські церкви на зміни інституціонального тла соціально-економічного життя. Якщо у західному християнстві завдяки дискусіям середньовічних теологів та ватиканським енциклікам проблема захисту і недоторканності приватної власності поступово набула нормативного характеру серед широкого загалу, то у православ'ї питання власності актуалізувалося переважно завдяки співпраці з великими власниками (із земельними магнатами за доби феодалізму та промисловцями великих статків за часів зародження капіталізму), тому й не набуло необхідних етичних аспектів у свідомості простих людей. У подальшому така тенденція відтворилася за часів пострадянської трансформації. Таким чином, поставлене М.Гацковим запитання “яким чином, тобто через які взаємозумовлювальні механізми *зміни* усе ж таки відбулися — причому і в догматах, і в суспільних відносинах” [Гацков, 2011: с. 152], на перший погляд є справедливим, якщо брати до уваги, скажімо, православні догмати та економічні відносини, з іншого боку — це запитання видається досить дивним і наївним, оскільки йдеться про мінливий феномен *легітимації* приватної власності у православ'ї.

Ідеться про певне уявлення про місце приватної власності у соціальних відносинах людей. Феномен легітимності в даному випадку відображає поєднання свідомості індивідів з інституціональним порядком існування приватної власності через надання їй певного ступеня суб'єктивної значущості та природності існування. Як зазначає В.Резнік, “підвалини легітимності становлять соціальна практика, громадська думка, соціальна солідарність та консенсус. Через мінливість цих підвалин легітимність не є постійною якістю, а її об'єкт не може бути абсолютно легітимним/нелегітимним” [Резнік, 2010: с. 468]. За умов соціальної аномії, яка так притаманна перехідним суспільствам, підвалинами легітимності певного об'єкта часто стає не громадська думка, а соціальна практика. До того ж можна припустити, що подібна схема спрацьовувала у минулі століття, коли відсутність нормативного забезпечення функціонування інституту приватної власності у православному світі компенсувалася соціальною практикою взаємодії церкви й великих власників. Тож саме кризь призму формування соціальної

практики можна трактувати вчення М.Вебера щодо релігійних передумов формування капіталізму. Зокрема, В.Волков аналізує соціальні зміни як зміни фонових практик, які супроводжуються появою відповідних ідентичностей, формальних інститутів та ідеологій. Він виокремлює три способи зміни практик — артикуляцію, реконфігурацію та запозичення. Чіткий опис моральних правил, які потрапили у фокус протестантських мислителів, призвів до їхнього нормативного вираження і поширення в суспільстві (артикуляція). Реконфігурація релігійних практик відбулася внаслідок перетворення протестантської аскези з маргінальної на центральну практику. І нарешті, перенесення (запозичення) цих практик у господарську та професійну діяльність стало поштовхом сформування особливої соціально-економічної системи [Волков, Хархордин, 2008: с. 23–24]. Саме через такого кшталту механізми можна було б пояснювати причинно-наслідкові зв'язки на мікрорівні між догматами православ'я і розвитком капіталізму, якби це було завдянням дослідження. Однак феномен легітимації не має сталих якостей. Тому застосування складних схем дослідження, на кшталт “ванни Коулмена”, для вивчення мінливих феноменів видається малопрактичним. Сучасні реалії свідчать, що у громадській думці навіть протестантських країн ставиться під питання існування в соціальній структурі західних країн групи багатіїв чисельністю в 1%, яка відображає верству найбільших власників у західних суспільствах. Так, протестний рух “Occupy Wall Street” (“Захопи Волл-стріт”) розпочався восени 2011 року в Нью-Йорку й поширився на інші великі міста США та Європи. Основним політичним гаслом цього руху стало “We are the 99%” (“Нас 99%”), що вказує на паразитування того самого 1% багатіїв. Очевидно, що такі соціальні практики сприяють делегітимації великих власників, однак ще не вказують на делегітимацію капіталізму як соціально-економічного устрою суспільства.

Можна погодитися з думкою М.Гацкова, що потрібно емпірично дослідити суспільне сприйняття співпраці церкви із великими власниками приватного капіталу. Це зауваження цілком слушне. Водночас деякі соціологічні факти можуть побічно довести цю тезу. Серед соціальних інститутів церква і духівництво мають один із найвищих показників довіри з боку населення пострадянських суспільств. У цьому разі не так важливо, наскільки рівень релігійності громадян впливає на їхнє ставлення до великих власників, оскільки йдеться про культурний феномен легітимації, коли суб'єкт легітимації (а тут ми маємо на увазі церкву і духівництво) з огляду на високий рівень довіри в суспільстві є своєрідним “лідером громадської думки”, який своїми позитивними відгуками про добродійність заможних людей легітимує їхню діяльність.

Відображення саме позитивного характеру діяльності великих власників є найвагомішою передумовою їх легітимації в українському суспільстві. Про це свідчить дослідження В.Резніка, який проаналізував почуття населення України щодо різних категорій приватних власників. Виявилось, що власники малих підприємств та власники землі, оброблюваної самотужки, викликають більші симпатії, ніж власники великих підприємств та власники землі, оброблюваної найманими працівниками. Резнік припускає, що своєрідною умовою соціальної легітимності приватних власників є їхня

власна праця, а умовою соціальної легітимності відповідної приватної власності — її трудовий характер. Причина соціально-конструктивної природи малих підприємств та земель, оброблюваних самотужки, вбачається у поєднанні в особі їх власника трьох мотивів суспільно значущої поведінки: мотив власника, мотив підприємця та мотив працівника [Резнік, 2010: с. 462–465]. Подібним чином позитивний характер діяльності великих власників у вигляді щедрих пожертвувань на користь церкви та реклама цих вчинків духівництвом дає змогу “згладити” неоднозначну інформацію про джерела збагачення пострадянських багатіїв.

У теперішній час серед європейських країн спостерігається низький рівень релігійності. Як свідчить Європейське соціальне дослідження, лише в таких країнах, як Ірландія та Польща, близько половини населення відвідує релігійні установи більш як раз на місяць. В Україні, якщо враховувати другу, третю і четверту хвили дослідження, таких налічується 11%–17% населення [Головаха, Горбачик, 2010: с. 101]. Для детального аналізу міри релігійних переконань українців можна скористатися масивом соціологічних даних загальнонаціонального репрезентативного омнібуса “Громадська думка в Україні–2007”, проведеного Інститутом соціології НАН України у травні 2007 року. Методом роздаткового анкетування за місцем постійного проживання було опитано 1800 респондентів, які за статтю, віком, рівнем освіти й типом поселення репрезентують доросле населення України віком від 18 років. Відповідаючи на запитання “Якими є Ваші релігійні переконання?”, лише 5,7% населення зазначило, що є глибоко релігійними, регулярно відвідує церкву (мечеть, молитовний дім), знає молитви та релігійну літературу, дотримується в житті релігійних приписів (серед цієї категорії частка православних сягає 56,9%, що становить загалом по вибірці 3,2%). Понад третину (37,7%) населення України зазначили, що вважають себе релігійними, послідовниками конкретної релігії, час від часу відзначають релігійні свята, іноді відвідують церкву (мечеть, молитовний дім тощо). Чверть населення (25,1%) визнали, що є релігійними (вірять в Бога, безсмертне життя, посмертне воздаяння тощо), але не сповідують конкретної релігії. Натомість близько п'ятої частки населення виявилися нерелігійними: серед них 4,3% є переконаними атеїстами і 16,5% байдужі до релігії та церкви. Однак цікавим є двовимірний розподіл релігійних характеристик груп респондентів, які виявили негативні (ненависть, презирство, роздратування), позитивні (інтерес, співчуття, повага) та нейтральні почуття до приватних власників великих підприємств (саме ці показники аналізував В.Резнік). Варіативний характер образу приватних власників великих підприємств на перший погляд майже не зумовлений мірою релігійних переконань населення України (див. табл.).

Особливо це стосується позитивних почуттів, викликаних великими власниками: назагал такі почуття притаманні 39–40% представників кожної з груп респондентів. Однак розподіл інших почуттів серед груп за релігійними переконаннями засвідчив, що серед глибоко релігійних людей, які регулярно відвідують церкву (мечеть, молитовний дім), знають молитви та релігійну літературу, дотримуються в житті релігійних приписів, приватні власники великих підприємств меншою мірою викликають негативні

почуття, ніж серед інших груп респондентів. Слід звернути увагу на те, що дана категорія вирізняється також більшою невизначеністю щодо цього питання. Отже, можна констатувати, що глибоко релігійні люди через свої моральні настанови найменшою мірою схильні виявляти ненависть, презирство чи роздратування щодо категорії людей, які неоднозначно сприймаються у суспільстві. Однак мізерна кількість глибоко віруючих людей (як загалом релігійних, так і православних зокрема) в українському суспільстві не дає підстав робити висновок про визначальний вплив релігійних настанов на легітимацію діяльності великих власників.

Таблиця

Розподіл респондентів за релігійними переконаннями, які відповіли на запитання “Яке почуття у Вас викликають приватні власники великих підприємств?”, 2007 рік, %

Релігійні переконання	Яке почуття у Вас викликають приватні власники великих підприємств?			
	Негативні		Нейтральні	
	Ненависть, презирство, роздратування	Інтерес, співчуття, повага	Ніяке	Важко сказати
Переконаний атеїст	25,6	39,8	33,3	1,3
Байдужий до релігії та церкви	23,9	38,7	32,3	5,1
Релігійний (вірю в Бога, безсмертне життя, посмертне воздаяння тощо), але не сповідаю конкретної релігії	21,7	39,1	30,6	8,6
Релігійний, послідовник конкретної релігії, час від часу відзначаю релігійні свята, іноді відвідаю церкву (мечеть, молитовний дім тощо)	22,9	38,5	31,0	7,6
Глибоко релігійний, регулярно відвідаю церкву (мечеть, молитовний дім), знаю молитви та релігійну літературу, дотримуюся в житті релігійних приписів тощо	12,7	40,3	34,3	12,7

Підсумовуючи викладене, зазначу, що в поясненнях взаємовпливів різних макrorівневих феноменів зазвичай можна застосовувати експланаторно-аналітичну схему. Втім, це можливо у разі, коли один із феноменів має сталі характеристики. У разі дослідження мінливих феноменів на кшталт легітимації така схема не зможе пояснити масові психічні стани шляхом дослідження цінностей та поведінки як сталих мікрорівневих чинників. Водночас застосування “ванни Коулмена” може стати доцільним у випадку, коли кінцевим пунктом схеми буде, скажімо, економічна культура. Принаймні спроба пояснення за цією схемою має враховувати неабияку низку чинників, а не лише релігійні.

Джерела

Волков В.В. Теория практик / В.В. Волков, О.В. Хархордин. — СПб. : Изд-во Европ. ун-та в Санкт-Петербурге, 2008. — 298 с.

Гацков М. Соціологічний аналіз і логос. Експланаторна схема аналітичної соціології / М. Гацков // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2011. — № 4. — С. 143–161.

Головаха Є. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами “Європейського соціального дослідження” 2005–2007–2009 роки / Є. Головаха, А. Горбачик. — К. : Інститут соціології НАН України, 2010. — 118 с.

Зв'язки Господні. Віра може впливати на економічну поведінку, але не завжди безпосередньо // Український тиждень. — 4–10 листопада 2011 року. — № 45 (210). — С. 26–27.

Рахманов О. Особливості легітимації приватної власності у православ'ї / О. Рахманов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2010. — № 4. — С. 101–113.

Резнік В.С. Легітимація приватної власності як концепт соціологічної теорії / В.С. Резнік. — К. : Інститут соціології НАН України, 2010. — 512 с.

Becker S.O. Was Weber Wrong? A Human Capital Theory of Protestant Economic History / S.O. Becker, L. Woessmann // *Quarterly Journal of Economics*. — 2009. — Vol. 124, № 2. — С. 531–596.

Berger P.L. The Desecularization of the World: A Global Overview / P.L. Berger // *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*; ed. By Peter L. Berger. — Grand Rapids, Mich. : William B. Eerdmans Publishing Co., 1999. — P. 1–18.

Kuran T. Economic Modernization in Late British India: Hindu-Muslim Differences / T. Kuran, A. Singh. — Draft: January 2010 [Electronic resource]. — Mode of access: http://isites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic725938.files/Kuran_Singh_EMLBI.pdf.

Kuran T. Islam and Mammon / T. Kuran. — Princeton : Princeton University Press, 2004. — 194 p.